

Nova obnovljena i ujednačena verzija knjige "Migracioni faktori u historiji Boke" je predstavljena u srijedu 20. veljače 2019. godine u Bočkoj knjižnici u Bočkoj. Knjiga je u izdanju "Knjižnice Boke" i sadrži 300 stranica. U njoj su predstavljeni razne migracioni fenomeni u Bočkoj, odnosno u Crnoj Gori u XVII i XVIII vijeku. Knjiga je u izdanju "Knjižnice Boke" i sadrži 300 stranica. U njoj su predstavljeni razne migracioni fenomeni u Bočkoj, odnosno u Crnoj Gori u XVII i XVIII vijeku.

Velimir RADOVIC

PRILOG O MIGRACIONOM FAKTORU U ISTORIJI BOKE

Ograničavajući se na vrijeme mletačke i austrijske uprave u Boki Kotorskoj od nekoliko vijekova od interesa je utvrditi koliko je i u čemu naseljavanje ovog zaliva stanovništvom iz Hercegovine i Crne Gore uticalo na njenu istoriju. Ovdje se radi o migracijama krajem XVII i u prvim desetljećima XVIII vijeka, koje su sigurno snažno uticale na svu docniju istoriju Boke Kotorske. Kao što je geopolitički faktor igrao veliku ulogu u njenim 'burnim' istorijskim tokovima, isto je tako tačno da je etnos-činilac u migracijama imao ogroman značaj.

Ovo naseljavanje Boke, tolerisano i pomagano od mletačke uprave i izvedeno u jednom vremenski kraćem razdoblju, temeljito će se odraziti na sve vidove života u Zalivu. Ono je, nanovo i ovog puta konačno spojilo Boku sa njenim prirodnim zaleđem, ishodištem — Crnom Gorom i Hercegovinom i to je ono što je najbitnije. Kao takvo, ono je istorijski kamen-međaš za ovaj kraj i ma koliko favorizovano od Venecije, na osnovu jedinstvenog i zajedničkog interesa borbe protiv Turaka, moralo se docnije pokazati bumerangom u odnosu na tuđinsku upravu Bokom. Pri ovom u prvom redu mislimo na stav i borbu Bokelja protiv odnarođivanja čemu na kraju krajeva teži svaka tuđinska uprava. Ova borba nije ovdje, doduše nikad ni poprimila neke teže i dramatične oblike baš između ostalog, zahvaljujući ovom migracionom činiocu koji je bio usko povezan, proistekao i oslojen na svoje etničke izvore — Crnu Goru i Hercegovinu.

Migracioni talasi upravljeni prema Boki iz Hercegovine i Crne Gore imaju ogroman značaj za istoriju ovog kraja. Dovoljno je konstatovati da ove migracije konačno učvršćuju etničko jedinstvo Boke sa zaleđem.¹

Ova za Boku značajna migraciona kretanja stanovništva iz Hercegovine i Crne Gore u XVII i u XVIII vijeku utemeljiće jednu

¹ Istorija Crne Gore, knjiga treća, tom prvi, Titograd 1975. (Dr Gligor Stanojević: Crna Gora u XVII vijeku, str. 223.)

etničku osnovu koja će, pored niza drugih faktora, u prvom redu ekonomskih, imati veliki značaj i uticaj na niz pojava, počev od materijalne pa sve do duhovne sfere života u Boki Kotorskoj.

Novo doseljeničko stanovništvo služi Mlečanima u njihovim ratnim akcijama protiv Turaka u Hercegovini, a istovremeno kao brana, krajina, protiv turskih aspiracija na Boku.

»U svim mletačkim akcijama u Hercegovini hajdaci su bili avantgarda i posada na najisturenijim mjestima. Od pada Herceg-Novog (1687. godine — pr. V. R.) polako nestaje granica između hajduka i naroda. Cijelo stanovništvo Boke postaje hajdučka družina. Svi se doseljenici mogu smatrati hajducima. Bokelji su učestvovali u svim borbenim akcijama u Hercegovini i Crnoj Gori. Oni su najviše zaslužni za mletačke uspjehe u ovim oblastima. Otada se počelo formirati jedinstveno stanovništvo Boke, kasnije poznato pod imenom Bokelji.«²

Doseljenici potiču iz krajeva gdje se teško živjelo, gdje se stalno strijepilo za goli opstanak, bdilo nad vjerom i imenom, stalno ugrožavani od Turaka, od islama. Ovo novo stanovništvo u Boki odmah se laća oružja i pomaže Mlečanima da se Turci istjeraju iz Hercegovine. Sa ovim svijetom useljava se u Boku i jedan borbeni, junački mentalitet i odmah spaja sa ranijim i tadašnjim hajdučkim elementom i mentalitetom u Boki. Boka u to doba postaje dinični i hrabri antiturski logor, baza odakle se polazi u boj protiv Turaka izvan Boke. Kažemo u ovom periodu, jer će kasniji život i ovdje donijeti promjene.

Morejski rat (1684 — 1699) duboko se odrazio na Boku, posebno na njeno stanovništvo. Venecija je konačno ovladala Bokom i dobila Ledenice. Nestalo je muslimanskog stanovništva iz Boke, a njega nadomješta novo, pravoslavno stanovništvo iz Hercegovine i Crne Gore. Broj doseljenika dva puta je veći od starosjedilaca. U Boku se unose i elementi bratstveničko-plemenskog društva, koji će u dodiru i spoju sa starosjedilačkim, starobokeljskim, formirati postepeno jedan bokeljski duhovno-moralni specifikum o čemu će kasnije biti, govoriti.

»Novi podanici i doseljenici potpuno su preslojili staro stanovništvo Boke. Sva dotadašnja naseljavanja Boke nijesu se osjetila u etničkoj strukturi stanovništva. Prije rata (morejskog — pr. V. R.) su u Boku pod mletačkom vlašću bila 6.123 stanovnika. Samo do 1692. broj podanika povećao se za 5.017 ljudi. Ako uzmemu u obzir da je tek poslije ove godine došlo do najveće seobe iz Hercegovine u Boku, onda je broj novih mletačkih podanika u zemlji poslije razgraničenja bio znatno veći od starosjedilaca... Kroz cijeli XVIII vijek jačaju bratstva u Boki, ali nikada neće prevazići taj organizacioni okvir u razvoju.«³

Kad se govori o ovim migracionim talasima treba istaći da je tek oslobođenjem Herceg-Novoga došlo do prave poplave iseljavanja življa iz Hercegovine u Boku. Glavni naseljenički krajevi u Boki za-

² Isto, str. 217.

³ Isto, str. 223.

ovo stanovništvo postaju okoline Herceg-Novoga i Risna. Tu krajem morejskog rata već živi oko 6.000 stanovnika, u ogromnoj većini doseljenika. Ali tek završetkom rata ova doseljavanja još se više pojačavaju, jer je to sada, u stvari, bjekstvo hercegovačkog življa iz turske Hercegovine u mletačku Boku. Iseljavaju se čitave porodice iz Trebinja, Popova, Zubaca i drugih krajeva Hercegovine. U ove bokeljske krajeve doseljavaju se i crnogorske porodice iz nikšićkog kraja, Banjana, Drobnjaka, Bjelopavlića i dr., ali nešto manje nego iz Hercegovine. Obratan je slučaj sa kotorskim krajem.

Sva ova migraciona kretanja izazivala su, prirodno, niz problema i teškoća za mletačku vlast. Dok se osvajala Hercegovina bilo je lakše. Tamo se dijelila turska zemlja hrišćanskom stanovništvu koje je tu trebalo da predstavlja živu branu prema Turcima. Međutim, kad se moralo povlačiti iz Hercegovine, za te doseljenike ta zemlja morala se naći u, inače, zemljom siromašnoj i stiješnjenoj Boki. A doseljenici su u ogromnoj većini seljaci, koji od zemlje žive i kod kojih je stalno izražena glad za parčetom zemljišta, za obradu ili ispašu. Ove u Boki je malo i uz to je i neplodna i bez vode. Tu se još nalazio i onaj tanki sloj uglednih ličnosti — vladika, sveštenika, knezova i vojvoda — prema kojima je mletačka vlast posebno darežljiva i osjetljiva, jer je svjesna njihovog uticaja na seljačku masu. Oni redovno dobijaju po kvalitetu najbolje i po površini najviše zemlje, a uz to im se dijele titule i grbovi i druga znamenja. Pored ovog ni starosjedilačko bokeljsko stanovništvo nije smjelo biti zaboravljen. Na kraju, sve to rezultira u većini malim, usitnjени posjedima na kojima se nije moglo dobro živjeti i sa kojih su se morala tražiti druga, nova zanimanja. I u ovoj činjenici i stvarnosti toga doba treba tražiti uzroke i podsticaje daljem razvoju pomorstva i pomorske trgovine u Boki, kao i nekim privilegijama koje je tuđinska vlast davala Bokeljima.

»Za razliku od Dalmacije, Boka i Dubrovnik, oslonjeni na jaku pomorsku tradiciju i u 19. stoljeću bitan dio svoje egzistencije vezivali su za pomorstvo. Samo dok je iz krize koja je tu važnu privrednu granu zadesila, Dubrovnik izšao na nove puteve, Boka je propadala, ne snalažeći se u novoj situaciji.«

»Austrija je Bokeljima ostavila povlasticu da ne plaćaju porez i oslobođila ih vojne službe, iako je stanovništvo moglo slobodno da nosi oružje. Pored tradicije, to je bio izraz siromaštva bokeljskog primorca i gorištaka, koji se nije mogao duže odvajati od kuće, a da se to ne odrazi na ekonomsko stanje njegove obitelji, ali to je bila i posljedica određenog političkog stava Austrije. Austrija je u susjednoj pravoslavnoj Crnoj Gori, tradicionalnom eksponentu ruske politike, vidjela odlučnog takmaka svom prestižu u Boki, a bokeljsko-crnogorsko-ruska saradnja krajem 18. i početkom 19. stoljeća samo je više utvrđivala u tom uvjerenju.«⁴

⁴ Dr Rade Petrović: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Svjetlost, 1968, Sarajevo, str. 15.

U okvirima ovih migracija treba posebno istaći pitanje vjere. Ona je igrala izvanredno značajnu ulogu u ovom vremenu i pored ekonomskog faktora, vjera izvanredno snažno utiče na tok događaja i ponašanje stanovništva, kako u ovom vremenu migracija, tako i dugo docnije.

Stanovništvo koje migrira u Boku listom je pravoslavne vjeroispovijesti i to će se u kasnijoj bokeljskoj istoriji mnogostruko ispoljavati. Pošto je i ovdje docnije, u XIX vijeku, religija bila vododjelница nacionalnog opredjeljivanja, njegov spoljni okvir, njegova kolijevka, to će se i potomci ovih migracionih porodica opredjeljivati kao dio srpske nacije. Takvi stavovi se ispoljavaju u doba narodnog preporoda u Dalmaciji, u drugoj polovini XIX vijeka načito. Početkom XX vijeka veći dio bokeljskog već formiranog građanskog sloja sebe smatra Srbima i tako se deklariše u svojim javnim istupanjima u doba Austro-Ugarske Monarhije. Čak se ovdje i jedan manji dio katolika naziva Srbima i nastoji da se tako ponaša. Ovo građanstvo već tada ima i svoju legalnu organizaciju — Srpsku Narodnu organizaciju, kao i svoje glasilo — list »Boka«.⁵ Određene korijene svemu ovom treba tražiti i u ovim migracijama krajem XVII i u XVIII vijeku.

Još u toku ovih migracionih procesa pitanje pripadnosti ovoj ili onoj hrišćanskoj vjeroispovijesti, nadležnosti i duhovnom uticaju nad pastvom, predstavljalo je određeni problem za mletačku vlast. U suštini su u pitanju politički interesi ove ili one strane u sporu, ekonomski i drugi momenti, a sve se to kamuflira navodno čistim religijskim interesom.

»U sindeliji koja je 1700. godine izdata vladici Danilu prilikom zavladičenja, od mletačkih naselja u Boki pominju se: Paštrovići, Luštica i Krtoli. Prema tome, crnogorski mitropoliti su imali crkvenu jurisdikciju nad jednim dijelom pravoslavnog življa u Boki Kotorskoj. Katolički misionari i prelati nastojali su da ograniče vjerska prava cetinjskih vladika u Boki. Kotorska dijeceza imala je veliki značaj za Rimsku kuriju kao predstraža katolicizma.«

»Krvni neprijatelj pravoslavlja, a posebno vladike Danila, bio je Vićentije Zmajević, prvo barski, a kasnije zadarski nadbiskup. Kada je pravoslavna vjeroispovijest u Boki stavljena van zakona, vjernici su 1709. pokušali u samom Kotoru da ubiju Zmajevića, smatrajući ga inspiratorom ove naredbe. Zmajević je radio svim silama da ukloni vladiku Danili i Crnogorce prevede u katoličanstvo...«⁶

I docnije će dolaziti do pogoršavanja odnosa između crnogorskih vladika i Mlečana oko pitanja jurisdikcije nad pravoslavnim crkvom i pravoslavnim življem u Boki. Tu je kamen smutnje i pokatoličavanje pravoslavnih u Boki. Neki su prevjerili, naročito

⁵ Vidi rad V. Radovića u časopisu »Boka«, br. 6—7, Herceg-Novi 1975: Riječi i djela (Boka na početku dvadesetog vijeka), str. 253.

⁶ Istorija Crne Gore, knjiga treća, tom prvi, Titograd 1975. (Dr Gligor Stanojević: Crna Gora u XVIII vijeku, str. 274, 275.)

u kotorskom kraju, jer su tu i pritisak i propaganda za prelazak u katoličanstvo bili jači i stalniji, nego u hercegnovskom i risanskom kraju.

Kao što se iz rečenog vidi, nije bilo stalno nekog navodnog idilčnog mira između vjera u Boki, nego, naprotiv, u nekim momentima, vodila se oštra i tajna i javna borba za uticaj nad vjernicima. Istina, između crkvenih vrhova jedne i druge vjere, a daleko manje između samih vjernika, koji su u stvari, u ogromnoj većini, bili jedno, jednog istog etničkog porijekla i ekonomski upućeni jedni na druge.

»...Mlečani su bili krajnje neobazrivi prema vjerskim pravima cetinjskog vladike nad jednim dijelom pravoslavnih u Boki. Vladiku Savu su nekoliko puta grubo udaljili iz Boke, što je on otrpio bez protesta. Kao mitropolit, Sava je bio trpeživ prema katoličanstvu, pa je izražavao nadu u uniju — »da ćemo biti ujedno kako smo i bili«. Odlučno je ustajao protiv prevođenja pravoslavnih u katoličanstvo i propovijedao koegzistenciju dveju religija... Vladika Sava je imao izvjesne pretenzije na pravoslavno sveštenstvo u Boki koje nije bilo pod njegovom jurisdikcijom...«⁷

Snažan, ne samo vjerski, već naročito politički uticaj vrši Crna Gora preko svojih vladika na Boku Kotorsku, baš zahvaljujući činjenici što je onim pomenutim migracijama pravoslavno stanovništvo u Boki postalo većinsko. Uz to i jedan dio katoličkog stanovništva i prije ovih migracija i sada u Boki imao je isto etničko porijeklo kao i ovo novodošlo, porijeklom je iz crnogorskih krajeva, iz Katunske nahije i drugih oblasti, pa je cijelokupno stanovništvo Boke manje-više bilo jedinstveno u odnosu na tuđinsku, mletačku vlast. Svi su bili etnički povezani sa svojim maticama — Crnom Gorom i Hercegovinom, dio su njih i njihove borbe za opstanak i slobodu. Kada se Crna Gora u svojoj spoljnoj politici počela orijentisati i oslanjati na pravoslavnu carsku Rusiju to se odrazilo duboko i na živalj Boke Kotorske. I u ovom je, neosporno, imao uticaja migracioni faktor.

»U Boki nije bilo nijedne pravoslavne crkve u kojoj se nije mogla naći neka utvara iz Rusije, niti starješina bez ruske medalje. Cio taj proces odigrao se neprimjetno, tako reći Mlečanima iz leđa. Duhovni voda tog uspjeha pravoslavlja bio je crnogorski mitropolit Vasilije Petrović. Bez obzira na klasnu pripadnost, pravoslavni u Boki čvrsto se zbijaju u jednu cjelinu, svjesni svoje uloge, prava i opasnosti koje im prijete od neprijatelja pravoslavlja.«⁸

I u Boki vjeroispovijest i etnički činilac igraju znatnu, skoro presudnu ulogu na političko ponašanje njenog stanovništva. Dok ih prva vjerski razdvaja, dotle ih etničko zajedničko porijeklo čvrsto spaja, kako unutar Boke tako i prema vani, i uz neke zajedničke, ali bitne ekonomske interese i političke stavove prema tuđinskoj vlasti,

⁷ Isto, str. 310, 311.

⁸ Isto, str. 364.

čini ih primjerno vjerski tolerantnim međusobno. U tome je Boka bila i ostala pravi istorijski primjer. Kao rijetko koji drugi kraj u našoj zemlji u prošlosti. To je uveliko zasluga običnog vjernika i Bokelja-pomorca koji je brzo stekao relativno visok civilizacijski i kulturni nivo i kome su vjerske razlike predstavljale nebitnu, daleko sekundarnu stvar.

»Vjeroispovijesti, katolička i pravoslavna, postepeno, gotovo neprimjetno, postaju kolijevke nacionalne svijesti. Tako u Boki, kao i u ostalim zemljama gdje su živjeli izmjеšani katolici i pravoslavni, proces nacionalnog formiranja počinje sa vjerom, koja će sve do naših dana imati odlučujuću ulogu na nacionalno opredjeljenje. Sviest o zajedničkom porijeklu, interesima i borbi pravoslavnih i katolika u Boki protiv tuđinskog jarma doprinijela je vjerskoj trpeljivosti i uzajamnom poštovanju. Tako Boka nikada nije bila zemlja vjerskih sukoba i mržnji. Ta činjenica je bitno uticala da se premoste suprotnosti Boke Kotorske sa Crnom Gorom. Bokelji i Crnogorci su prvi u istoriji naših naroda proklamovili ujedinjenje Boke i Crne Gore.«⁹

Ovdje se misli na kratkotrajno ujedinjenje Crne Gore i Boke Kotorske u doba vladike Petra I Petrovića, u vrijeme smjenjivanja francuske sa drugom austrijskom okupacijom Boke. Zaista, ovo je bio jedan indikativan i značajan čin u smislu prve najave ujedinjavanja naših tada rasparčanih jugoslovenskih zemalja i naroda, svjesni rani pokušaj, koji se takođe mora vezivati i objašnjavati migracionim faktorima. Nikakvi antagonizmi i raspre, koji su se, prirodno, tokom vremena javljali, uglavnom na imovinskoj, ekonomskoj osnovi, nijesu mogle u krajnjoj liniji razrušiti etničko jedinstvo između Bokelja i njihovog crnogorsko-hercegovačkog ishodišta i zaleda. Nemoguće je bilo razbiti to jedinstvo. Istina, tu je bilo teškoća, jer je taj svijet živio dijelom u različitim ekonomskim i društvenim uslovima, a uticaj tuđinske vlasti sve je to još više potencirao, nastojeći da podrije i naruši jedinstvo Boke sa zaledem, da zaoštari neke realne antagonizme između jednih i drugih.

U ekonomsko-društvenoj sferi javljale su se razlike između Boke i njenog zaleda, iako su oni bili odvijek privredno upućeni jedni na druge. Neke od ovih razlika su se pojačavale što se više u vremenu odmicalo od migracija krajem XVII vijeka. Tokom XVIII i XIX vijeka u Boki nastupa manje-više relativno mirnodopski period i ljudi se više okreću radnim djelatnostima, privredi, naročito trgovackim djelatnostima, zanatima i drugom, što sve nije slučaj sa Crnom Gorom i Hercegovinom. Tu je takoreći borba neprestana. Ova činjenica je od nemalog značenja, posebno za privredni kontinuitet i dalji razvoj Boke Kotorske, kao i za neke elemente društvene nadgradnje i osobenosti koje će se formirati ovdje, na bokeljskom tlu.

»Društveno-ekonomski razvoj mletačkog dijela nekadašnjeg Zetskog primorja bitno se razlikovao od onog u Crnoj Gori... U dužim i sigurnijim mirnodopskim periodima stanovništvo je moglo više da se

⁹ Isto, str. 364, 365.

usredsredi na ekonomske probleme. Gradska i druga naselja pored mora nudila su mogućnosti za pomorstvo, trgovinu, ribolov i zanatstvo, kao i za kulturni razvoj, dok su viša naselja bila upućena na poljoprivredu. Šira ekonomска osnova imala je za posljedicu veće raslojavanje stanovništva i konstituisanje drugačijih ekonomskih i sociografskih struktura od onih u Crnoj Gori, izuzevši donekle Paštroviće, u kojima su se razvile izvjesne karakteristike plemenskog života. Osnovne kategorije stanovništva u gradovima činili su plemići i pučani, a na selu kmetovi, ali bilo je dosta i slobodnih seljaka. Glavni razlog takvom strukturiranju ležao je u komplementarnim robonovčanim odnosima gradskih centara i njima gravitirajućih seoskih područja u kojima se, i pored izvjesnog učešća kolektivne svojine, nijesu mogle obrazovati tipične plemenske organizacije. Takođe i na vojno-odbrambenom planu nedostajali su činioци koji su postojali u Crnoj Gori.«¹⁰

»U dijelu primorja od ulaza u Bokokotorski zaliv do Bara srpski živalj pravoslavne vjere ostao je dominantan za čitavo vrijeme mletačke vlasti (stanovništvo katoličke vjeroispovijesti živjelo je u Boki gdje je činilo jednu četvrtinu stanovništva i u Spiču).«¹⁰

Gore navedena sociografska struktura stanovništva kasnije će se izmijeniti, pa ćemo od doba ovih migracija, kroz XVIII i XIX vijek postepeno dobijati novu sociografsku sliku. U drugoj polovini XIX vijeka već imamo ojačalo građanstvo s jedne i masu seljaštva s druge strane. U građanstvo su ulazili slojevi pomoraca, činovništvo, sveštenstvo i neka druga zanimanja, pored trgovaca, sitnih i krupnijih. Ova klasa u nastajanju je neindustrijskog tipa i ovdje i u cijeloj tadašnjoj Dalmaciji, jer dalmatinski gradovi nijesu bili velika industrijska naselja, već mali, sitni administrativni centri u kojima ima dosta vojske (ovo je naročito karakteristično za Boku Kotorsku), a naseljeni su činovnicima, aktivnim i penzionisanim, sveštenicima, trgovcima, sitnim zanatljima, pomorcima, ponekom propalom plemičkom porodicom, nadničarima, inteligencijom (advokati, bilježnici, profesori, liječnici i dr.). Po brojnosti seljaštvo je predominantno, a ogromna većina seljačkih porodica vuče svoje porijeklo iz migracija krajem XVII i prve polovine XVIII vijeka.

»Po konfesionalnoj pripadnosti u Dalmaciji (a Boka je dio Dalmacije — pr. V. R.) je 1870. godine bilo 82% katolika, 17% pravoslavnih i oko 1% ostalih. Za razumijevanje nacionalnog diferenciranja Srba i Hrvata, potrebno je naglasiti da pravoslavci u gradovima čine manjinu, premda negdje ekonomski jaku. Najviše ih ima u Zadru, Šibeniku, Dubrovniku i Kotoru, te manjim mjestima Boke (Herceg-Novi, Risan, Budva). U sedam obalnih političkih općina (Zadar, Šibenik, Dubrovnik, Herceg-Novi, Risan, Kotor, Budva) bilo je 1870. godine ukupno 60.665 stanovnika, a od toga katolika 45.429 (oko 75%), pravoslavaca 15.236 (oko 25%) i ostalih 73. Uzmemo li samo političke općine: Zadar, Šibenik i Dubrovnik, onda je od ukupno 44.643 stanovnika, katolika bilo 42.003 (oko 95%), pravoslavaca 2.567 (oko 5%) i ostalih 73 (ispod 1%). Ili, pak, obratno, u političkim općinama Herceg-Novi, Risan, Kotor, Budva, bilo je ukupno 16.022 stanovnika, odnosno 12.596 pravoslavaca (78%) i 3.426 (22%) katolika.«¹¹

¹⁰ Dr Đuro Vujović: Lovćenski NOP odred i njegovo područje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941 — 1945, uvod, str. 18.

¹¹ Dr Rade Petrović: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Svjetlost, 1968, Sarajevo, str. 19.

Kao što se iz gore navedenog vidi u Boki preovladava pravoslavno stanovništvo, dok je u većini drugih krajeva Dalmacije situacija obrnuta. Ovakvoj konfesionalnoj pripadnosti Bokelja i u drugoj polovini XIX vijeka treba, takođe, tražiti korijene u migracijama iz Crne Gore i Hercegovine. Konfesionalno i etničko jedinstvo Boke sa zaleđem, Hercegovinom i Crnom Gorom, nije bilo poremećeno dugotrajnom tuđinskom upravom Zalivom. Istina, radele su se nove sociografske strukture, nastajale su nove klasne podjele i interesi kod svih, na objema stranama, ali su etnički činilac, uska bratska i slovenska povezanost ovog življa, uz novu, nastajuću, južnoslovensku ideologiju, bili odlučujući u svim velikim i bitnim nacionalnim pitanjima, ne samo stanovništva Boke Kotorske, Crne Gore i Hercegovine, nego i svih drugih naših južnoslovenskih zemalja. U tome su se i mletačka i austrijska, odnosno austro-ugarska vlast pokazale nemoćne i pored duge, vjekovne uprave Bokom.

Migracioni faktor, takođe, ima svog velikog udjela u doba borbe za narodni preporod u Dalmaciji, u drugoj polovini XIX vijeka. Boka je dugo, sa svojim velikim predstavnikom Stefanom Mitrovim Ljubišom, igrala značajnu ulogu u borbi narodnjaka protiv autonomaša, protiv talijanaša, za održanje narodnog slovenskog bića, imena i jezika. Boka je bila stub narodnjaka, ovamo na jugu Dalmacije. Zahvaljujući baš migracionom faktoru Boku nikada nije opasno ugrozila autonomaško-talijanaška politika, kao što je to bio slučaj u ponekim drugim krajevima Dalmacije.

U srežu Kotor 1880. godine bilo je ukupno 33.757 stanovnika, a od toga 831 koji su se po jeziku opštenja smatrali Talijanima. Od ovog ukupnog broja u Herceg-Novom je živjelo 1.295 stanovnika — od toga 106 Talijana; u Kotoru 2.949 stanovnika — od toga 689 Talijana; u Muu 630 stanovnika — od toga 14 Talijana; u Prčanju 757 stanovnika — od toga 9 Talijana; u Škaljarima 536 stanovnika — od toga 2 Talijana; u Risnu 1.217 stanovnika — Talijana nema; u Budvi 914 stanovnika — od toga 2 Talijana i u Tivtu 698 stanovnika, a Talijana nema.¹²

Od posebnog je interesa utvrditi zbog čega je dolazilo do sukoba i antagonizama između Bokelja i Crnogoraca, u kom vremenu i u kakvim formama su se ispoljavale ove suprotnosti između Boke Kotorske i Crne Gore. Mi smo do sada na nekoliko mjesta podvukli da je migracioni faktor još više učvrstio etničko jedinstvo Bokelja i Crnogoraca, da je etničko ishodište bokeljskog življa u najvećem broju hercegovačko i crnogorsko, da je to jedan narod, iste vjere i jezika i istih narodnih tradicija — i to je bitno.

¹² Dinko Foretić: O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, Zbornik »Dalmacija« 1870, Zadar 1972, str. 77.

Još od pojave hajduka u Boki javljaće se neki nesporazumi na relaciji narod — hajdučija. Hajduci su, neosporno, i u vrijeme kandijskog i u vrijeme morejskog rata odigrali značajnu ulogu, naročito u gerilskoj borbi protiv Turaka. Ali ova njihova borba vremenom poprima i jedno drugo obilježje. Ne napadaju se samo Turci, nego i hrišćansko stanovništvo. Naročito dubrovačka teritorija postaje poprište sukoba između hajduka i življa te teritorije. Oslobođilačka komponenta hajdučke borbe izvrgava se ponekad u pljačkanje i razbojništvo. Kad na ovu pojavu nadovežemo četovanje Crnogoraca upravljenog na mletačku i dubrovačku teritoriju, postaje jasnije zašto dolazi do nerazumijevanja, antagonizama i svađa između ovog bokeljskog življa i aktera ovih pohoda na njegovu imovinu. Recidivi ovih tada čestih nesporazuma i sukoba živjeće dugo u svijesti ljudi, prenosiće se sa generacije na generaciju, ali, ipak, neće bitnije poremetiti osnovni odnos, osnovni zajednički interes i onu toliko naglašenu etničku povezanost Bokelja i Crnogoraca.

Kako je ova pojava imala određenu težinu, dugo docnije, posebno u duhovnoj sferi i Bokelja i Crnogoraca, navešćemo jedno interesantno mišljenje poznatog istoričara o ovom antagonizmu.

»Četovanje je bilo vrsta gerile na plemenskoj i bratstveničkoj bazi. Ono je imalo veliki značaj za razvoj Crne Gore i susjednih krajeva. Kroz četovanje se formirao hrabri i neustrašivi tip junaka (ovo isto važi i za hajduke u Boki — pr. V. R.). Poniklo iz životne nužde, praćeno zvucima gusala, četovanje je postalo junački podvig.«

»Crnogorska četovanja nijesu pogađala samo muslimane. Na toj relaciji imala su karakter oslobođilačke borbe. Međutim, napadi na dubrovačku i mletačku teritoriju predstavljali su obično nasilje. Svojim četovanjem Crnogorci su narušavali i razbijali jedinstvo Boke sa zaleđem, što je imalo teške posljedice za istorijski razvoj Crne Gore i Boke Kotorske. Bokelji, mletački podanici koji su nedavno došli iz Crne Gore i Hercegovine, vjerski i krvno potpuno vezani za svoju maticu, bili su teško pogodeni crnogorskim četovanjem. Katunjani su ugrožavali živote i imovinu Bokelja, a to se nije praštalo. Pogođeni u svojim interesima, ljudi se okreću protiv Crnogoraca. Državne granice doprinijele su jačanju crnogorsko-bokeljskog sukoba. Ovaj proces, započet početkom XVII vijeka, završio se vremenom Šćepana Malog. Od Karlovačkog mira (1699. godine — pr. V. R.) pa kroz cijel XVIII vijek jačaju suprotnosti između Crnogoraca i Bokelja. To je opšta pojava koja se zapaža između primorskih oblasti i njihovog zaleđa. Ipak, vjerska, krvna, privredna, i društvena povezanost Bokelja sa Crnom Gorom i Hercegovinom očuvala je od potpunog razaranja vjekovne niti Boke sa svojim zaleđem. Od početka i u Dubrovniku i u Boki počinje se formirati mišljenje o Crnogorcima kao surovim pljačkašima, dok oni na njih gledaju kao na lacmanske kukavice.«¹³

Recidivi gledanja, mišljenja i shvatanja ovakvog karaktera zadržali su se dugo u svijesti ljudi, čak sve do naših dana. Tek će revolucionarni radnički pokret i njegova marksističko-lenjinistička teorija, odnosno borba komunista između dva rata i posebno narodnooslobodilački rat i revolucija 1941 — 1945. godine, zajednička

¹³ Istorija Crne Gore, knjiga treća, tom prvi, Titograd 1975. (Dr Gligor Stanojević: Crna Gora u XVIII vijeku, str. 236.)

borba Crnogoraca i Bokelja protiv okupatora i kontrarevolucije, izbrisati ovakva mišljenja jednih o drugima. Koliko se to duboko bilo zarilo u srž mišljenja pokazuje i činjenica da se i dan danas nađe na ponekog, bilo nesvjesnog, bilo zlonamjernog, koji misli u tim preživjelim i reakcionarnim kategorijama. To je sve sporedno, pojedinačno, netipično, smješteno u budžak istorije, ali govori koliko mogu biti žilavi ti ostaci u svijesti i koliko tradicija zna da pritska svijest živilih iz generacije u generaciju. I kad nestanu materijalni korijeni, mišljenja i dalje žive, ma koliko bila nazadna i ružna.

Boka Kotorska je prostran i razgranat žaliv na jugoistočnom dijelu dinarskog primorja, sa izvanrednim geografsko-prirodnim položajem. Ovo će imati uticaja na istorijsku sudbinu bokokotorskog stanovništva, na život i zanimanja, na ekonomsku sferu na osnovama koje će se, uveliko i formirati mentalitet živilja, amalgamiran sa elementima onog što je ovaj svijet donosio iz svojih matica, prigraničnih zemalja — Crne Gore i Hercegovine. U tom složenom i često kontroverznom sudaru, ali i spoju uticaja, starih i novih shvatanja, običaja, navika, tradicije, uz isplanirane težnje i želje tuđinske uprave, moraće se snalaziti ovaj došljak, migrant, prebjeg od omražene turske vlasti. Po prirodi vitalan i bistar, ovaj planinski seljački elemenat vrlo brzo će se adaptirati na novu situaciju, novu sredinu i zanimanja. Isto onako kako su se, nešto ranije, brzo hajdući pokazali i kao neobično vješti pomorci, tako će i ovaj migracioni elemenat iznenađujuće brzo prihvatićti more i pomorstvo kao izvor života i opstanka. Novi procvat pomorske bokeljske trgovine stvorice solidne uslove za veliki uspon materijalne kulture, a sa njom i duhovnih vrijednosti i to sve u jednom kontinuitetu, kao nastavak već dostignutog razvitka materijalne i duhovne kulture Boke Kotorske. Podvlačimo to, jer se ovaj migracioni faktor stvaralački uklopio, nadovezao na stečenu i zatečenu bokeljsku kulturu, razvijenu u prošlim vijekovima, na njen raniji privredni razvitak i na svu njenu već uboličenu civilizatorsku društvenu fizionomiju u onim dijelovima Boke Kotorske koji su bili mletački. Ovaj novi svijet nije se pokazao kao rušilac zatečenog, nego, naprotiv, kao nastavljač i pregalac, koji je udahnuo novi svježi elan i snagu daljem razvoju Boke.

Na bokeljskom tlu došljak je zatekao jednu specifičnu društveno-ekonomsku atmosferu, izgrađivanu dugo pod mletačkom vlašću u jednom dijelu Boke, doselio se u novu sredinu sa već izraženom civilizatorskom komponentom, susreo se sa morem prvi put, vjerovatno i ne sluteći koliko će mu ono ubuduće značiti. On je iz svojih etničkih matica donosio splet plemensko-bratstveničkih duhovnih i moralnih vrijednosti, koje će u susretu sa onim što je mletačka Boka imala, osobito sa onom civilizatorskom komponentom, rezultirati postepeno jednim specifičnim kulturno-duhovnim amalgamom, tako karakterističnim za Boku i Bokelja, za bokeljski mentalitet.

U mletačkoj Boki doseljenik je brzo prihvatao sve ono što mu nije moglo biti pruženo u starom kraju iz koga je dolazio: daleko bolje zagarantovanu i pravno regulisani ličnu i imovinsku sigurnost i niz drugih sekundarnih prava. To je bilo novo, naročito za one koji su dolazili iz turske Hercegovine. On je, istina, ostajao i dalje siromašan seljak, ali je sada u poziciji da zajedno sa jednom hrišćanskim zemljom i pod njenim okriljem vojuje protiv onog ko mu ugrožava život, imovinu i vjeru. U prvo vrijeme on nije mogao, a ni htio odložiti oružje, od mletačke vlasti je i prihvачen da bude neka vrsta krajišnika i kao takvom su mu i pružene povlastice. Ali će ova njegova ratnička uloga ubrzo ustupiti mjesto ulozi mirnog podanika u jednoj relativno mirnoj i sređenoj društvenoj, atmosferi, o kojoj nije u starom zavičaju mogao ni sanjati. Sa malog i posnog seoskog posjeda, koji je i u katastar zaveden, odlivao se jedan, iako mali, dio radne snage na more, na plovidbu, na zanate i druga priobalna zanimanja. Oružje je bilo zamijenjeno radom i on se brzo navikavao na tu promjenu, pretvarajući se u hrabrog i vrijednog pomorca, zidara, zanatliju, trgovca, ribara i zemljoradnika.

Ovaj proces kulturno-duhovne preobrazbe, iz koga je u vremenu proistekao jedan specifičan bokeljski mentalitet, taj stvarački spoj starobokeljskog i migracionog faktora, čiju osnovu, sigurno, čini, najviše bokeljsko pomorstvo i otvorenost Zaliva, slobodno i široko strujanje i miješanje raznovrsnih kulturnih uticaja i ideja, stalni prliv ljudi raznih vjera, jezika, nacija i zanimanja, predstavlja jedno od složenih, neistraženih i teških pitanja iz bokeljske istorije.

Kao što je geopolitički faktor imao značajnu ulogu u istorijskim tokovima Boke Kotorske, isto je tako tačno da su ti tokovi produkovali i oblikovali i jedan zbir mentalnih elemenata kod bokeljskog stanovništva, kojih ono nije imalo u svojim maticama, odakle su se doseljavali. Ovaj duhovni specifikum stvaran je postepeno, kroz desetljeća i vijekove, u uslovima tuđinske uprave Bokom. On je ovdje stican, prenošen i razvijan iz generacije u generaciju, u jednom drukčijem društvenom miljeu nego što je bio onaj iz koga su se ti ljudi i porodice doseljavali ovamo.

Kako se i pod kakvim i čijim uticajima rađao taj mentalni specificitet, koliki je udio imao u opštoj, glavnoj i zajedničkoj bokeljskoj duhovnoj konstituciji, nerazdvojno povezanoj za svoje crnogorsko i hercegovačko ishodište, da li ga je tuđinska uprava, mletačka i austrijska, podsticala i usmjeravala svojim državničkim ciljevima? Je li on bio i koliko svojstven svim slojevima bokeljskog življa, da li je to isključivo civilizacijsko-kulturni segment, pa odатle i pozitivan ili u njemu ima i negativnih svojstava — sve su to pitanja na koja nije lako odgovoriti.

O ovom duhovnom fenomenu vezanom i za migracioni faktor pisano je malo, često ovlašno, u sklopu drugih istorijskih tema i pitanja. Malo je toga i kod tri Vuka — Karadžića, Popovića i Vrčevića, jer se time nijesu direktno bavili.

Obično se ranije polazilo sa one zajedničke, realne i pragmatične osnove, od »narodnog slavenskog karaktera« i bokeljskog stanovništva, što je bilo razumljivo i prirodno u odnosu na neslovensku tudinsku upravu. Taj etnički, slovenski karakter bio je stalno suprotstavljen mletačko-austrijskom uticaju i njegovom krajnjem cilju — odnarođivanju. Čak su u doba narodnog preporoda u Dalmaciji u XIX vijeku (a Boka je sastavni dio Dalmacije — pr. V. R.) i najistaknutiji autonomaši priznavali slovenski karakter Dalmacije, u početku preporoda, da bi tek poslije 1866. godine počeli istupati kao talijanska narodna manjina. Doduše, njihovo »slovenstvo« bilo je korišćeno za jednu drugu svrhu, a najbolje je istaknuto u Bajamontijevoj krilatici: »Slavi domani, Croati mai.«¹⁴

Ovo često naglašavanje slovenskog karaktera bokeljskog stanovništva (to se insistiralo za svo stanovništvo Dalmacije, za njegovu ogromnu većinu) bilo je istorijski ispravno i politički opravданo, ali je u sebi sadražvalo i opasnost jednog nekritičkog tretmana ekonomsko-društvenih uslova u kojima je živio narod i u Boki Kotorskoj. Išlo se svjesno ka opštem nivelisanju ekonomskih i drugih interesa, koji, sigurno, nijesu bili identični kod svih slojeva stanovništva. Još su migracioni talasi krajem XVII vijeka donosili imovinske i druge razlike između glavarsko-crkvenog i siromašnog, brojno najvećeg, seljačkog sloja. Ovim zajedničkim »slavenskim karakterom« utirao se put neklasnom, apologetskom i romantičarskom tretiranju prošlosti stanovništva i u Boki, kao dijelu Dalmacije. Nastojalo se uljepšati postojeće ekonomske i klasne razlike među bokeljskim stanovništvom.

Ograničavajući se na uticaje mletačke uprave na doseljenike, i kasnije austrijske, bilo bi od značaja ispitati koliko i kako su oni djelovali na određene društvene slojeve, na kakav način, sa koliko uspjeha i uz kakve otpore su se reflektovali na bokeljski živalj, na domicil u cjelini, a kako na pojedine njegove socijalne grupe. Ne bi se moglo, mislimo, sve pôvoditi pod jedan zajednički imenitelj — slovenski, i u ovoj našoj lokalnoj istoriji, u doba tudinskih uprava, jer su u ekonomsko-društvenoj oblasti djelovali različiti interesi kod ovog ili onog društvenog sloja. Činjenica da su neki od njih u nekim etapama razvitka postajali zajednički (borba za upotrebu narodnog jezika, narodno školstvo, jugoslovenska ideja, iza koje je, ponekad, izvirivala i težnja za predominacijom vodeće klase neke nacije i dr.) ne može biti razlogom da se prečutkuju uvijek žive i zakonite klasne suprotnosti između, na primjer, siromašnog bokeljskog seljaštva i malobrojnog, ali narastu-

¹⁴ Benedikt Zelić Bučan: »Ekonomska osnova političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji« — Zbornik »Dalmacija 1870«, Žadar 1972, str. 48. i 49.

jućeg građanstva, pretežno sitnotrgovačkog, koje se sve očitije konstituiše u klasu u doba austro-ugarske uprave Bokom. Ili, po autoritetu vlasti i birokratizma, snažnog upravno-administrativnog aparata, po kome je Austrija na daleko bila čuvena. U Boki su se, još od doba Mletaka i ranije, povlačili i feudalni recidivi, kako u svijesti, tako i u praksi. Tu je još i crkva, katolička i pravoslavna i njeni krugovi, čije su veze i uticaji baš ovdje, u Boki, vrlo značajni. Svi ovi momenti imaju uticaja i na formiranje mentaliteta Bokelja, koji su od migracija naročito, u ogromnom svom broju samo dio stanovništva Crne Gore i Hercegovine.

I u Boki postoje različiti interesi pa je svako njihovo izjednačavanje nenačinljivo. Činjenica je, na primjer, da bokeljsko seljaštvo predstavlja pitanje za sebe, da je ono permanentno siromašno, da živi na najusitnjenijem i posnom, kamenitom posjedu, bezvodnom, da najviše od svih slojeva živi u duhu narodne tradicije i da je uticaj religijske svijesti na njega osjetan. Ali je ono i najrevolucionarniji sloj bokeljskog stanovništva (radničke klase ovdje nema u ovom dobu), najuže je vjerom, tradicijom i jezikom povezano sa svojim izvorištima, Crnom Gorom i Hercegovinom. Njegove bune i ustanci su to pokazali. I ovdje je značajan migracioni faktor. Oportunizam i kompromiserstvo njemu su bili najmanje svojstveni, dok su kod nekih drugih slojeva bili uhvatili korijen. Da bi se o ovom moglo argumentovanije pisati bila bi potrebna klasna analiza i naše bokeljske prošlosti, a nje do sada nema.

Da postoji zaista praznina u ovom, posredno svjedoči i ovaj navod:

»I pored nekoliko rasprava o ekonomskim prilikama Dalmacije za vrijeme preporoda i kroz cijelu drugu polovicu XIX stoljeća, ipak valja priznati da se još nije sistematski i detaljno izvršila analiza klasne komponente u preporodnom vremenu, iako je ona sadržana i u samom imenu narodna stranka. Nije ovdje na odmet spomenuti i ono što je još 1844. napisao Tommaseo u svojim Iskricalima: »Dva smo naroda u jednom puku, kapa i klobuk nijesu ista otadžbina...«, dok je Lovro Monti nešto kasnije zapisao da su razlike »između dvije socijalne klase stvorile dvije narodnosti.«¹⁵

Kao što se vidi, Nikola Tommaseo, ta učena i kontroverzna ličnost, anticipirao je Lenjina, koji je znatno docnije pisao o nehomogenosti klasnog društva, o društvu u kome su u stvari dva društva, dva pogleda, dva mentaliteta, dvije istorije, dva klasna interesa — misleći na buržoaziju i radničku klasu, proletarijat.

Bez obzira na sve ove klasne odrednice, na ekonomsku determiniranost života bokeljskog stanovništva, ipak se u bokeljskom mentalitetu oblikovao jedan zajednički duhovno-civilizacijski segment svojstven manje-više svim socijalnim slojevima. Taj civilizacijsko-kulturni specifikum izrastao je, sigurno, na temeljima razvijene bokeljske pomorske trgovine u prvom redu. Zatim i vezano sa

¹⁵ Dinko Foretić: Uvod u Zbornik »Dalmacija 1870.«, Zadar 1972, str. 7.

prvim, na otvorenosti Zaliva za sve evropske i svjetske uticaje, otvorenosti za ljude raznih vjera, nacija, zanimanja i jezika. Miješanje ideja, vjera, navika i ljudi stvaralo je posebnu atmosferu polihramije, što je uz relativno visok civilizatorski nivo i prirodne ljepote, ovaj kraj činilo neobično privlačnim, atraktivnim.

Ovaj sticani i oblikovani mentalni specifitet nije poremetio duhovnu povezanost Bokelja sa Crnogorcima i Hercegovcima, već, naprotiv, oplemenio sva ona pozitivna mentalna svojstva koje je ovaj migrant-planinac donosio iz svojih etničkih izvorišta. Nije bitno ni tipično što je nešto negativnog otpadalo što je donijeto, a nešto negativnog primano u novom zavičaju. To je normalno, jer su to ipak bile dvije različite sredine, ali je ostalo sekundarno u odnosu na osnovnu mentalnu konstituciju bokeljskog življa, uvek identičnu sa crnogorskom i hercegovačkom i u čijoj se osnovi nalazila narodna, slovenska, južnoslovenska i oslobođilačka komponenta.

Navećemo jedno kraće, ali, smatramo i izvanredno vrijedno i sažeto podsjećanje na istorijsku materiju i hronologiju naroda koji su se smjenjivali u Zalivu, u spletu vijekova, jer nam ono pomaže u dočaravanju, makar i ovlašnom, burne istorije Boke Kotorske u toku koje se izgrađivala njena, kako materijalna, tako i duhovna kultura i mentalitet bokeljskog stanovništva.

»Istorijska panorama Boke je u brojnim slojevima, iako, naravno, nijesu svi podjednakom snagom utkani u njenu fizičku i psihičku konstituciju...«

»Iliri su bili prva međuplemenска državna formacija, koja je od III do 168. godine p. n. e. ostavila po Boki dosta kulturnih tragova... Sa Ilirima, na ovom terenu su bili pomiješani i Kelti, o čemu isto imaju jezičkih tragova.«

»Rimljani vladaju Bokom od početka nove ere pa prvih pet vijekova, do propasti Zapadnog rimskog carstva 476. godine...«

»Vizantijska vladavina prisutna je, stvarno ili nominalno, od propasti Zapadnog rimskog carstva (476) pa do Nemanjića (1185), ali sa prekidima vladavine Vojislavljevića...«

»Duklja — Zeta sredinom XI v. uspijeva da se osloboди vizantijske hegemonije i da se proširi nad Raškom i Bosnom... Tada je i Kotor u sastavu zetske kraljevine...«

»Raška se širi krajem XII v. i Nemanja poslije srpsko-mađarskih uspjeha protiv Vizantije prelazi vojskom i na teritoriju Zete...«

»Vladavina ugarsko-hrvatskog kralja Kotorom traje 13 godina (1371 — 1384)...«

»Bosanski period vladavine sjeveroistočnom obalom Boke (1377—1481) i Kotorom (1384—1390) od posebnog je značaja, jer je bosanski kralj Tvrtko udario temelje današnjem Herceg-Novom. To je najmlađi, odnosno najkasnije građeni srednjovjekovni grad na našoj obali...«

»Njemu od Tvrtka nije ostalo ni ime (Sv. Stefan), a taj novi grad dobio je kasnije svoj današnji naziv po hercegu Stefanu Kosači, koji je daleko kasnije (1450) ponovo energično pokušao da se probije sa trgovinom solju i sa manufakturnom radionicom tkanina, ali opet bez uspjeha. Tim prije što su se sve sigurnije približavali Turci koji će 1481 — 1482. zauzeti taj grad kao posljednju stopu Hercegovine...«

»Samostalnost Kotora otpočela je 1390. pa tokom tri decenije do početka mletačke vladavine 1420. godine...«

»Mletačka Republika je skoro četiri vijeka prisutna na obalama Zaliva (1420 — 1797). To je dramatično doba brojnih ratova sa Turcima, od kojih su neki (kandijski) trajali četvrt vijeka. To je još period velikih kataklizama, čestih zemljotresa, kuge i gladi, ali istovremeno izvanredne vitalnosti našega naroda na obalama Zaliva. To nije neka manje važna istorija tuđe vlasti i tuđih inicijativa, kako se to ponekad misli. Iako su uticaji neizbjježni i jasni, to ipak ostaje istorija našega naroda, stvarana isključivo naporima i žrtvama domaćeg bokeljskog življa, koji je nosi i bitno izgrađuje. Važnije inicijative su u rukama domaćeg stanovništva i one, poslije ogromnih napora, donose bogate plodove na trgovačkom, kulturnom i umjetničkom planu. Našem čovjeku je u tim prilikama Venecija pružala, istina, samo pušku, sa željom da joj posluži u borbi protiv zajedničkog turskog neprijatelja. Ali on je, prihvatajući tu borbu, koja je bila i u njegovom rođenom interesu, pri tom razvio i jedro, da bi sa izvanrednim akumulacijama od pomorske trgovine postigao zavidan ekonomski i kulturni nivo. Ne mireći se, dakle, sa anonimnom sudbinom pasivnog vojnika-plaćenika, uz neku bijednu nagradu, bokeljski pomorac-trgovac se topio i probijao na opasnim tržištima, da bi sa vlastitim inicijativama gradio svoju sudbinu i svoj zavičaj, sa impozantnim baroknim licem, vidnim i danas, skoro na svakom koraku u Zalivu. U ovom vremenu, a naročito u XVII i XVIII. v. posebno treba podvući veliki zamah pomorske trgovine novih mlađih naselja Perasta, Dobrote, Prčanja, Stoliva, Tople i drugih. A uz to značajna je i neizbjježna komponenta vremena bila i herojska antipiratska epopeja borbe Bokelja protiv mediteranske piraterije Alžira, Tunisa i Maroka, kao i njihovih filijala — turskog Ulcinja i Herceg-Novog do 1687. Spomenimo i hajdučiju, jer su Perast i Stoliv bili značajni centri okupljanja hajduka, koje je Republika privlačila i pomagala. Te borbe na moru i kopnu sa stotinama znanih i neznanih primjera ulaze bez sumnje u fond najčistijih oblika heroizma jugoslavenskih naroda.«

»Po padu Mletačke Republike 1787. Boka opet prolazi nekoliko prelaznih faza i to: I austrijsku vladavinu (1797 — 1806), rusku (1806), francusku (1807 — 1813), da bi se — isto kratko — došlo do tzv. »privremene vladavine dviju ujedinjenih pokrajina Crne Gore i Boke Kotorske ili popularno »Centralne komisije«. Vladika Petar, na čelu tih vojno-političkih kretanja nazivao je arhaično »guberan bremeniti sredotočne komišijuni«. Iako je tada izabrana vlasta podjednakog broja Crnogoraca i Bokelja trajala svega 9 mjeseci, ona je od značaja, jer dolazi poslije zajedničke borbe Crnogoraca i Bokelja protiv francuskog generala Gotjea (Gauthier) u opsadenom Kotoru i označava početak vezivanja i grupiranja vijekovima rasparčanih dijelova naše zemlje, što će na kraju dovesti do stvaranja Jugoslavije.«

»Zatim slijedi period II austrijske vladavine od preko jednog vijeka (1814 — 1918). Dok je za prve austrijske vladavine (1797 — 1806) još uvijek rasla pomorska trgovina i blagostanje, druga vladavina, poslije napoleonskih ratova i engleske blokade, donijela je u cjelini tešku ekonomsku dekadenciju Boke...«

»Još podvucimo da se kroz sve istorijske mijene provlačila jedna konstantna nit borbenih tradicija naroda ovoga kraja. I to počevši od srednjovjekovnih krvavih grbaljskih otpora pritiscima kotorske vlastele, pa preko već spomenute antipiratske i hajdučke epopeje, krvarenja u skoro svim ratovima do krivošijskih ustanova 1869. i 1882., ustanka mornara 1918. i NOB-e i Narodne revolucije 1941 — 1945. koja je stvorila novu Jugoslaviju.«

»Na kraju bi se mogli upitati da li nalazimo nečeg karakterističnog i zajedničkog što zrači iz ovog milenijskog pregleda.«

»Koliko god je opasno praviti takva uopštavanja, rekli bismo da je Boka formirala naročiti smisao za asimilaciju, za kreativno preobražavanje različitih kulturnih slojeva na svojoj zemlji. Ona je svojim raznovrsnim istorijskim tokovima izgradila mentalitet otvaranja, širine i kretanja ususret. I tako razni kulturni slojevi nijesu satirani i rušeni, ono su mireni, čuvani i povezivani. Glavna karakteristika ovoga kraja je polihromija, uzbudljiva raznovrsnost. Ovdje je malo jednotemnog i jednosmernog, jer su pomorci svoj pogled upravljali na široke horizonte i često putovali u tuđe zemlje, razbijajući tako svaku isključivost. U Boki istovremeno živi i evropski latinitet humanističke poezije i patetična, drevna narodna epika bugarštica, mediteranski orientirani statuti starih gradova i seoske autonomije sa Dušanovim zakonom, Bokokotorska ikonografska školaistočne orientacije i Tripo Kokolja, jedan od najvećih slikara baroka zapadne slikarske inspiracije, tripelji nad golom vatrom i stilski salomi.«

»U Boki su se u desetak crkava ranije, a još i danas u jednoj, sretali katolicizam i pravoslavlje u istim bogomoljama, za dva razna oltara, za liturgiju i misu. U Boki će se i poređ tako česte i krvave ratne stvarnosti tokom istorije sretati izvanredna i kvalitetna raznovrsnost kulturnih oblika života: u evropski organiziranom sanitetu, viteškim igrama, orguljama, raskošnim enterijerima, karnevalima, čipkarstvu, širokim pojavama mecenatstva i sl.«

»Ali da se ne bi posumnjalo da je ovakva brza istorijska sinteza samo slatkasti napitak otužnog lokal-patriotizma i narcisoidnog istorijskog, odmah ćemo... podsjetiti i na neizbjegno naličje stvari: nerijetko vučije međusobne borbe domaćih pomoraca među sobom zbog tržišta i robe, ili na svireshnosti zbog ponekih piratskih zalijetanja samih domaćih pomoraca i slično.«¹⁶

Dali smo duži izvod iz ovog interesantnog viđenja prošlosti Boke Kotorske i njene civilizacije i kulture, da bi se i na ovom fonu i pomoću njega dočarao onaj specifični bokeljski mentalitet, stican i oblikovan postepeno, u vijekovima, borbom, radom i pregaštvom, kako na kopnu, tako i na moru. Svakako da je u svemu ovom značajnu ulogu imao i migracioni faktor o kome pišemo i koji se kontinuirano i stvaralački uključio u ranije bokeljske istorijske tokove i dao im nove impulse, snagu, dinamiku i svježinu.

Još jedna interesantna pojava u istoriji Boke Kotorske povezana je, između ostalog, sa faktorom migracije. To je bio separatizam i velike razlike koje su se manifestovale na jednom relativno malom prostoru koga je zauzimao bokokotorski zaliv.

»Stalne migracije stanovništva, doseljavanja iz raznih krajeva naše zemlje, iz Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije, Slovenije, kao i iz ostalih zemalja, iz Albanije, Italije, Austrije, Čehoslovačke, uslovile su velike razlike u nošnji, običajima i, naročito, u jeziku u Boki. Separativizam je padao u oči svakom ozbiljnog istraživaču bokeljskih krajeva i Vuk mu je posvetio poznate stranice u »Kovčežiću« koje se gotovo uvek nalaze na počasnom mestu u knjigama koje obrađuju etnologiju i jezik Boke Kotorske.«

»...Separativizam je kod pojedinih zajednica u Boki pothranjivan i hermetičkim zatvaranjem prema ostalim stanovnicima Boke, pa čak

¹⁶ Dr Miloš Milošević: Kratki osvrt na prošlost Boke Kotorske — pozdravna riječ na skupu jugoslovenskih folklorista u Igalu, 1969. godine (neobjavljeno, tekst otkucan na pisaćoj mašini).

iako su bili iste vere (Luštičani su se, npr., vekovima isključivo međusobno ženili), zatim postojanje raznih »komunitadi« sa svojim običajnim pravom (Komunitad Topaljska, Komunitad od Kastel Lastve, Komunitad Risanska itd.), koje su bile gotovo države u državi itd. Na jednom izloženom području kao što je bila Boka Kotorska pojedine zajednice morale su kompaktno da nastupaju da bi izbegle uništenje, te i tu mogu da se traže uzroci bokeljskog separatizma.¹⁷

Taj separatizam i municipalizam, bez obzira na sve objektivne okolnosti koje su ga pothranjivale, naročito u doba Mletačke Republike, odražavao se kao negativna odrednica kako u odnosu na krajeve izvan Boke, tako i unutar nje same. I baš će na tom planu austrijska uprava odigrati jednu progresivnu i modernu ulogu, razbijajući ovu izoliranost, kao ostatak preživjelog feudalnog potretka.

»Svaka od navedenih oblasti (Boka, Dubrovnik, Dalmacija) koje su ušle u novu kraljevinu Dalmaciju (1815. — pr. V. R.), živjele su stotinama godina odvojene i svojim posebnim životom, čineći zasebne cjeline (države), pa je to i stvorilo njihove posebne nacionalno-političke, socijalno-ekonomske i kulturno-istorijske fisionomije. Iako su imale dosta zajedničkih crta, osobito u načinu proizvodnje, njihovi međusobni odnosi pokazuju se u historijskoj retrospektivi kao obilje suprotnosti interesa, koji idu od običnih zadjevica do otvorenih sukoba. Razvijane i gajene u klimi svoje zasebne municipalne autonomije i državnosti, prekinute Napoleonovim ratovima, one su ulazeći u veliku austrijsku državu donijele u miraz različito socijalno, političko i kulturno nasleđe, koje nije bilo beznačajno za njihovo (Dubrovčani i Bokelji) pretapanje u Dalmatinice, ili svih zajedno u Hrvate, odnosno Srbe. Možda se nigdje kod nas ne može adekvatnije aplicirati Marksova misao da »tradicija svih mrtvih generacija pritisnuće kao mora mozak živih«, kao u analizi osobenosti ovih triju sastavnih dijelova austrijske krunovine Dalmacije.«

»... Sve ove tri oblasti (»Dalmacija, Dubrovnik, Boka)... sjedinjenje su u jedinstvenu austrijsku — Kraljevinu Dalmaciju, koja je sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije ostala sastavni dio tzv. »austrijskih zemalja« monarhije. Austrijska Dalmacija, »gdje se misli i govori talijanski, zapovijeda njemački, a sluša slavenski«, bila je najudaljenija i najzapuštenija pokrajina velikog carstva. Organizirajući svoju vlast po ugledu na ostale svoje pokrajine, Austrija je postepeno, uvođenjem jedinstvenog zakonodavstva i ostalim modernijim aktima, rušila dotačašnje feudalne privilegije pojedinih gradova i oblasti, pa se ona može gledati i kao rušitelj dalmatinskog municipalizma i dubrovačke državnosti, odnosno kao onaj objektivni faktor koji je pomagao pretapanje Bokelja, Dubrovčana, Dalmatinaca i ostalih »provincijalaca« u moderne građane ...«¹⁸

Na kraju, može se sa sigurnošću utvrditi da je migracioni faktor bio prosti utkan u sve značajnije istorijske pojave u Boki Kotorskoj, da je na njih uveliko uticao i davao im svoj etnički pečat, pa je zato tuđinska uprava i poklanjala istom znatnu pažnju, naravno, uvijek nastojeći da ga iskoristi, u krajnjoj liniji, za svoje

¹⁷ Dr Srđan Musić: Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj, Beograd 1972, Filološki fakultet, str. 22, 23, 24.

¹⁸ Dr Rade Petrović: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Svjetlost, 1968, Sarajevo, str. 10, 11, 15, 16.

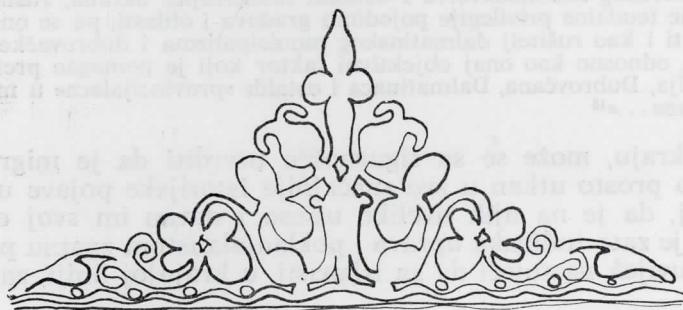
državne interese. Pisati o ulozi i značaju ovog činioca u opštoj istoriji Boke Kotorske vrlo je teško i složeno, ali je potrebno, jer on prožima niz značajnih događaja, koji su se odigravali na ovom tlu. U vezi sa ovim nameće se čitav niz pitanja koja izazivaju istoričara da o njima piše. I ovaj kratki rad o ovom složenom migracionom faktoru i njegovom značaju u istoriji Boke Kotorske treba primiti samo kao pokušaj, kao elemenat razmišljanja, kao podstrek na dalju raspravu o njemu. Kao otvaranje diskusije i o drugim pitanjima lokalne, bokeljske istorije, kao što je, na primjer, pitanje same sadržine pojma bokeljstva i bokeljskog imena i njihovog ljubomornog čuvanja i isticanja u stilu onog poznatog odgovora Hrvatsko-slavonskom saboru u Zagrebu, 1848. godine:

»Najprije i najsvetija naša dužnost je javiti pred svijetom da mi Dalmatinci nismo, no Bokezi.«

Sjetimo se ovom prilikom oštrog istupa narodnjaka Antuna Konstantina Matasa protiv autonomaša Bajamontija koji je preporučivao da Dalmatinci ne budu »ni Talijani ni Slavjani već Dalmatinci«:

...»da će se Dalmatinci uvijek zvati Dalmatincima, makar bili u kojoj državi, dok u Dalmaciji žive, ali tih Dalmatinaca kao naroda nema, već samo u glavama vas dalmatinskih... koji pod tim geografskim imenom vašu... zaklanjate...¹⁹

Naveli smo ovu paralelu, iako ona nema suštinske veze sa gornjim bokeljskim odgovorom Saboru, ali ima formalne, u smislu stalnog insistiranja na regionalnom, geografskom imenu — Bokelji ili Bokezi. U vezi sa ovim, naročito bi trebalo objasniti one navedene razlike i separatizam, rascjepkanost i »komunitadi«, te »države u državi« u istoriji Boke Kotorske, municipalizam i ulogu austrijske, odnosno austro-ugarske uprave, u stvari progresivnu, na njihovom razbijanju. I još mnoga pitanja iz naše lokalne istorije koja su posredno ili neposredno povezana sa migracionim faktorom.

¹⁹ Josip Beroš: Preludij u Dalmaciji 1860—61. sjedinjenju s Hrvatskom i Slavonijom — za sjedinjenje i protiv njega, Zbornik »Dalmacija 1870.« — Zadar 1972, str. 111.

Boka Kotorska

R e s u m é

DETAILS AU SUJET DU FACTEUR DE LA MIGRATION DANS L'HISTOIRE DE BOKA

Velimir RADOVIC

Dans l'ouvrage on discute de l'importance de la migration de la Hercegovine et du Monténégro à Boka, à la fin du XVIIème siècle et au XVIIIème siècle. On présente l'influence du facteur technique pour ces mouvements migrateurs sur un plan encore plus proche de Boka Kotorska avec son arrière-pays et les sources techniques du Monténégro et de la Hercegovine. Dans l'ouvrage est abondamment traitée la question de la religion des nouveaux immigrants à Boka et ce qu'elle représentait dans la vie de Boka vénitienne, d'un côté, et les rapports avec le Monténégro et ses évêques, de l'autre côté. Ensuite, des rapports des nouveaux immigrants par rapport à la réalité économique et sociale trouvée à Boka sous Venise et son insertion rapide dans les courants économiques et sociaux surtout de la marine marchande très développée à Boka et sur les bases desquelles a cru une, relativement, grande culture matérielle et spirituelle à Boka Kotorska. Dans l'ouvrage sont aussi brièvement sonnés et expliqués quelques antagonismes qui se présentaient sur la relation Monténégro et Boka à l'époque de la République Vénitienne et de l'Autriche. Une partie de l'ouvrage est consacrée à la construction et à la formation d'une mentalité spécifique de Boka qui est encore reliée au développement orageux de la marine de Boka et du Golfe ouvert aux hommes de différentes nations, religions, idées et coutumes. La tolérance bien connue entre les religions est aussi bien soulignée ainsi que les exemples antérieurs de conflits sur ce plan entre les évêques monténégrins et les dignitaires catholiques au sujet des ouïailles, des biens et des églises -car on convertissait les orthodoxes au catholicisme etc. Dans l'ouvrage surtout est remarqué le manque d'une analyse des classes des habitants de Boka, l'analyse de sa position économique et sociale à l'époque de Venise et de l'Autriche qui a permis continuer l'interprétation romantique, apologétique et »slavijansku« (serbo-slovène) du passé local de Boka, en particulier. A la fin, il faut surtout remarquer le séparatisme, le fractionnement de Boka aux »komunitades« et les grandes différences, sur un aussi petit espace, et le partage en municipalités, comme récidives des rapports féodaux du temps de Venise et encore avant, ainsi que le rôle progressif de l'Autriche pour leur destruction et leur liquidation et l'introduction d'un cours de développement moderne à Boka.